

La «qüestió meridional» al sud d'Itàlia

Maria Llobart i Huesca

Introducció

La unificació dels diferents territoris italians en un sol Estat s'esdevingué el 1861, posant en contacte regions i àrees històricament i econòmicament diferents. Aquest passat independent i sobretot les doctrines polítiques que s'anaren prenent posteriorment a la unificació, provocà que les divergències entre un nord que es desenvolupava i un sud més o menys pobre augmentessin.

El sud d'Itàlia, més conegut com a *Mezzogiorno*, inclou les regions d'Abruços, Molise, Campània, Pulla o Apúlia, Basilicata, Calàbria i les illes de Sicília i Sardenya (Mapa 1). Històricament ha estat considerat un territori subdesenvolupat, tant per la seva realitat industrial com per la seva trajectòria agrícola. L'objectiu d'aquest article és analitzar les característiques d'aquest endarreriment estructural i els elements que hi han contribuït, així com les principals línies d'investigació que al respecte han anat apareixent.

S'ha utilitzat el terme «Qüestió meridional» per definir la condició d'endarreriment en què es troben aquestes poblacions del sud d'Itàlia, evident sobretot a partir de la unificació del nou Estat. Quan les diferents regions de la península es posaren en contacte, les del nord, més riques, es trobaven alhora més preparades per rebre els estímuls per al desenvolupament, mentre que les del sud mantingueren una problemàtica agrícola que els venia de lluny i que es caracteritzava per uns cultius poc intensius, una tecnologia deficient, unes con-

Mapa 1
Les regions d'Itàlia

dicions socials precàries i una difícil comunicació territorial, mancant-los els elements necessaris per engegar un procés industrial paral·lel a aquell esdevingut a les regions del nord. Malgrat que no es pot parlar de dues evolucions econòmiques totalment independents, sí que és cert que la unió administrativa no va comportar la coordinació o la complementarietat suficients entre ambdues zones. G. Candeloro considera que aquest subdesenvolupament hauria estat menys greu si anteriorment al 1860 s'hagués donat alguna forma d'unió política i econòmica.¹

Les arrels del problema meridional són anteriors al període de la unificació italiana. Caldria remuntar-se a alguns aspectes del desenvolupament econòmic i social italià des de principis del 1700 fins el moment de la unitat. Al sud, la gran propietat nobiliària havia obstaculitzat tot intent de promoció qualsevol innovació tecnològica que millorés la productivitat del sòl i modifiqués l'estructura econòmica i social establerta. A principis del segle passat havia aparegut una nova classe de burgesia, després de l'abolició dels poders jurisdiccionals de l'aristocràcia i la lliure comercialització de la terra, però aquesta tampoc no va optar per una inversió de capital que permetés una millora qualitativa de la producció agrícola. Aquesta burgesia agrària meridional era ben diferent de les classes mitjanes del nord d'Itàlia, innovadores i modernitzadores. Si a això afegim les dificultats en les comunicacions entre els diferents centres urbans, s'entén encara millor la debilitat del teixit social i econòmic de la zona tractada. Tot plegat contribuï al retard de l'agricultura meridional.

Malgrat tot, és a partir de la unificació que es fa evident la divergència existent entre el Nord i el Sud. Des de principis del s. XVIII fins el 1860 Itàlia havia viscut un notable progrés econòmic. Prova d'això eren l'augment demogràfic (d'aproximadament 11 milions d'habitants a principis del s. XVIII es va passar a 26 milions el 1861) (Taula 1) i l'augment de la producció agrícola. Malgrat això, el desenvolupament industrial havia estat escàs i lent (Taula 2)

Taula 1²
Població de les principals ciutats italianes el 1861

Centre-nord	Habitants	Sud	Habitants
Torí	205.000	Nàpols	447.000
Milà	184.000	Palerm	194.000
Roma	184.000	Messina	103.000
Gènova	151.000	Catània	68.000
Florència	130.000	Bari	41.000
Venècia	120.000		
Liorna	96.000		

Taula 2
Economia italiana per sectors al moment de la Unitat

Agricultura	56,7% producte brut anual i 70% població activa
Indústria	20,3% producte brut anual i 18% població activa
Sector terciari	23% producte brut anual i 12% població activa

Des de llavors, la relació de subordinació de les regions més pobres respecte d'aquelles més avançades s'ha mantingut. La unitat aguditzà els mals del pasat, que ara esdevenien un problema crònic. Una de les teories més desenvolupades per la historiografia, apunta envers la responsabilitat dels governs postunitaris en la debilitat del *Mezzogiorno*.

En tot cas, el nou Estat unia dues entitats econòmiques i socials diverses i amb un grau de desenvolupament diferent. L'endemà de la unitat, les disparitats entre Nord i Sud eren tan complexes i tendien tant a incrementar-se, que superar-les esdevindria cada cop més difícil. S'adequaven les taxes proteccionistes del Piemont, –inferiors a les del Sud–, a tot el territori. *L'extensió del lliure canvi a les regions meridionals afavorí, obrint-li ports comercials envers l'estranger, el desenvolupament d'un important sector agrícola lligat a les produccions especialitzades (oli, vi, agris), l'expansió de la qual havia estat obstaculitzada per la precedent política proteccionista. Però alhora colpejà durament les possibilitats de desenvolupament industrial al Sud.*³

Per això, el nou Estat es mantenia a una distància considerable dels països més avançats del moment. El desequilibri més important amb què l'Estat italià s'ha hagut d'encarar ha estat aquell que enfronta el nord i el sud del país, que podria definir-se com un cas de dependència regional. Des del primer moment, la qüestió meridional caracteritzà el procés d'unificació d'Itàlia.

A l'arribada de la unitat era important la inferioritat de la productivitat agrícola del Sud respecte d'aquella del Nord, així com la consistència del patrimoni boví o la producció sèrica. Al Sud era també difícil accedir a fonts financeres externes i de reinversió en la hisenda. El patrimoni de matèries primeres del Sud era molt modest, sense jaciments importants. A més a més, la velocitat d'unificació i l'ordenament centralístic tan ràpidament instaurat, deixaren el *Mezzogiorno* fora de joc.

És sobretot a partir del present segle que la «qüestió meridional» es planteja com un problema que incumbeix tot l'Estat, obrint-se un debat tant polític, de cara a la preocupant onada migratòria (sobretot als Estats Units), com intel·lectual. Les xifres arrodonides de G. Candeloro⁴ sobre el nombre mitjà anual d'emigrants italians (1886-1914) demostren la importància d'aquesta emigració: 1886/90: 221.000; 1891/95: 256.000; 1896/900: 310.000; 1901/904: 511.000; 1905/907: 740.000; 1908: 487.000; 1909/13: 679.000; 1914: 479.000.

Les regions d'Abruços, Molise, Basilicata, Campània, Calàbria i Sicília, foren aquelles que més contribuïren en l'èxode.

A principis de segle, el professor Bosco escrivia: *L'emigració transoceànica representa prop de la meitat de tota l'emigració del regne, i forma les quatre cinquenes d'aquella del Mezzogiorno. Aquesta emigració del Sud de la Península no té comparació ni amb la de la resta d'Itàlia ni amb la d'altres països (...). El 1905 els pagesos (...) partits del Mezzogiorno cap a Amèrica superaren en més d'un terç els del 1902. Sobre 368.154 emigrants del Regne cap a Amèrica, 244.055 eren del Sud: una vertadera emigració col·lectiva.*⁵

Agricultura i indústria meridional

El problema de la terra

El problema del *Mezzogiorno* va estretament lligat al problema de la terra, perquè la història econòmica del sud d'Itàlia és essencialment agrària. En el Regne meridional es desenvolupà el sistema feudal i al principi de l'edat Moderna ja es podia parlar d'una certa inferioritat econòmica i social del Sud, que després empitjorà amb la política fiscal espanyola, els problemes generalitzats dels països mediterranis i el relatiu allunyament meridional de l'àrea més dinàmica d'Europa. Raons diverses havien portat el *Mezzogiorno* a un equilibri endèmic precari, on dominava el latifundi cerealcolopastoral, caracteritzat per una insuficient intensificació dels cultius i una modernització feble de les tècniques agràries. A l'hora de la unificació l'estructura agrària del Sud i també d'algunes àrees del centre d'Itàlia era en bona part antiquada. Continuava fent-se ús de mètodes tradicionals sovint arcaics i les activitats predominants eren encara la cerealicultura extensiva i la pastura transhumant. La terra es dividia en latifundis o en petites propietats, aquestes darreres pertanyents a pagesos molt pobres que una part de l'any havien de treballar en els latifundis, sovint molt lluny de la seva residència. *L'existència d'aquest vast sector endarrerit, en el qual la tècnica agrícola i les relacions de producció romanien estàtiques, constituïa a l'hora de la unitat l'aspecte negatiu més greu de la situació agrària italiana.*⁶

Al llarg de la primera meitat del segle XIX l'agricultura havia aconseguit augmentar relativament la seva producció, però aquest creixement no era fruit d'una modificació de l'antic sistema de producció, sinó de l'extensió dels cultius, sense introduir formes modernes d'organització capitalista ni d'inversió de capital a la terra. De fet, l'agricultura meridional ja havia establert relacions amb el mercat europeu al llarg de la primera meitat del 1800 i s'havia aprofitat relativament del moviment ascendent dels preus per augmentar les exportacions d'oli, gra, vins i agris. Però en general, els grans propietaris no es mostraven interessats per una parcial comercialització agrícola.⁷

A més d'aquesta agricultura arcaica, cal afegir la precària situació de les poblacions pageses, explotades dins l'estructura de la propietat de la terra i que es trobaven impotents davant malalties com la malària o el pal·ludisme. Les condicions econòmiques i socials a què s'enfrontaven empenyia els pagesos a abandonar les seves cases, emigrant a les Amèriques.

Per millorar el rendiment agrícola, a les àrees de muntanya hauria calgut un important nombre d'intervencions, sobretot en el camp de la bonificació, la reforestació i la construcció de xarxes de reg. És possible que tot i així, les terres que havien acabat esdevenint més marginals no haguessin pogut ser recuperades de ple. Però la necessitat d'introduir noves tècniques que permetessin una major rendibilitat agrícola es feia evident. Segons Luciano Cafagna, *hauria calgut una conducta de l'Estat no neutral, o apenes sensible a l'estat de major necessitat de les províncies meridionals, però vigorosament partidista al seu favor*.⁸ Tot plegat sumia l'agricultura del *Mezzogiorno* en una situació d'endarreriment pre-ocupant.

Paral·lelament, a la dècada dels anys trenta del segle passat, començava a arrelar als estats del nord un sistema de manufactura rural. Això havia permès que els preus de la seda i de tots els productes agrícoles de la zona (arròs, làctics, carns) augmentessin, alhora que els preus dels cereals, de l'oli i del vi característics del sud romanien, en relació a l'evolució que havien tingut aquells del nord, encara baixos. Una possible causa d'aquesta diferència es trobaria en la inexistència al sud dels grans sistemes fluvials del nord. Per substituir aquesta mancança, la fertilització del sòl hauria hagut de crear nous terrenys cultivables a través d'una obra de fertilització.

Per la llei de l'11 de maig del 1855, el territori del regne de les Dues Sicílies es dividia en àrees d'intervenció per intentar un projecte integral de millores. Però no hi hagué prou temps per obtenir resultats considerables. Al voltant de la unificació, els motius principals del desequilibri inicial entre nord i sud anaven lligats a les condicions característiques de l'agricultura. Amb el nou Estat, la gestió de la bonificació passà a ser un problema privat. Les revoltes del Sud, just després de la unificació del 1861 són bàsicament l'expressió d'aquest malestar econòmic, unida a un seguit d'exigències d'una transformació social radical. Els pagesos havien entès la unificació com la possibilitat de trencar amb les relacions socials tradicionals, caracteritzades per l'explotació a mans dels grans propietaris i per la divisió de les terres. Però contra l'ocupació de terres i tot un seguit de motins espontanis, la repressió per part del nou govern no es feu esperar. El nou Estat aparegué llavors davant les masses meridionals com una autoritat aliena i opressiva, mantenint l'estructura de classes que garantia els privilegis a una minoria de grans propietaris.

El 1887 s'adoptà a Itàlia una tarifa proteccionista que afavoria sobretot la indústria siderúrgica i els sectors tèxtil i cerealícola, i que incidia sobretot en el desenvolupament econòmic i social del país. *A la lenta expansió creditícia i industrial d'aquells anys s'acompanyava, a partir del 85, una crisi agrària d'origen internacional, a causa de l'ingrés en el nostre mercat de les porcelles xineses, de l'arròs indi i sobretot del gra americà, pel qual el sector cerealícola a casa nostra coneixia una progressiva disminució dels preus que amenaçava les mateixes velles estructures productives: el latifundi del Sud*.⁹ Aquest fet accelerava l'acció proteccionista, perquè homes i capital passaven de la terra a la indústria, i perquè per a la classe agrària meridional la defensa de la cerealicultura representava la

garantia del manteniment de la pròpia existència. Això comportà l'aliança dels agraristes meridionals amb els proteccionistes del nord. Tot plegat impedia un desenvolupament capitalista de la zona. L'adopció del proteccionisme va dur al trencament comercial amb França, país que absorbia el 40% de les exportacions italianes. L'agricultura italiana es ressentí amb la caiguda dels preus dels seus productes, entre ells els productes especialitzats del sud, com ara el vi de barreja, els agris i l'oli. El 1904 foren aprovades les dues primeres «lleis especials»: una per a la Basilicata i l'altra per a la zona industrial de Nàpols. Malgrat les esperances que s'hi havien dipositat no tingueren una incidència real.

De fet, no és fins a mitjans del nostre segle que el Sud s'aconsegueix deslligar considerablement dels seus trets rurals. En la segona postguerra, el malestar de la pagesia era tan gran que donà peu a un moviment espontani d'ocupació de les terres. S'organitzava una consciència de classe generalitzada i calia una iniciativa del govern per aturar-la.¹⁰

La reforma agrària

L'any 1948, el ministre d'agricultura d'aleshores, Antonio Segni, engegà una reforma agrària que afectava sobretot aquelles àrees menys privilegiades d'Itàlia i que corresponien a les regions del Sud. Amb la Reforma s'expropiaren aproximadament 760.000 ha, de les quals el 60% corresponien al *Mezzogiorno*. Però aquesta mesura no va resoldre com s'esperava el problema de la pagesia. Els resultats de la Reforma al Sud d'Itàlia foren menys espectaculars del que el Govern havia imaginat. No van ser gaires les famílies que reberen terres, i en contraposició empitjorà la situació de pobresa en què vivia la resta de la població. Les valoracions sobre els efectes que la Reforma tingué són diverses, però existeix un cert consens a l'hora d'acceptar les limitacions d'aquesta. Malgrat els resultats poc brillants, *després de decenni d'abandonament o d'esporàdiques intervencions estatals, es perfilà una nova fase de transformació econòmica i social del Mezzogiorno destinada a marcar, encara que més lentament del previst, el decliu de la vella propietat absentista (...). Molts privilegis i vincles anacrònics, nombroses servituds semifeudals, es van anar dissolent gradualment.*¹¹ La Reforma fou exitosa en un àmbit: eliminà el latifundi com a llastre econòmic i social.

El 1957, Manlio Rossi-Doria avaluava la importància que havia tingut la Reforma agrària i destacava que el fet d'haver estat concebuda i posada en marxa des de dalt, des del ministeri d'agricultura, havia limitat molt la participació dels pagesos, també a causa d'una important absència de democràcia interna. Un altre element en contra era que el seu cost econòmic havia estat superior al previst.¹²

La divisió de les terres no era conseqüent amb les necessitats econòmiques i socials d'una família pagesa. Tal com aquesta va ser concebuda i tal com fracassà, la Reforma agrària esdevingué una pàgina crucial en l'evolució del problema de l'agricultura meridional. Coppola destaca que a la ja ineficaç Reforma calia afegir la manca de sosteniment i de la coordinació de les inversions:

*no hi hagué una revisió contemporània dels pactes agraris; (...) no es feu res per suprimir el greu estrangulament d'un sistema de distribució anacrònic.*¹³ Malgrat tot, hi hagueren canvis significatius sense precedents, que eliminaren algunes de les característiques de l'immobilisme econòmic i social meridional.

La Cassa per il Mezzogiorno

Dins aquesta política d'intervencions al Sud d'Itàlia, l'agost del 1950 es va crear la *Cassa per il Mezzogiorno*. L'objectiu era desenvolupar econòmicament les regions meridionals a través d'uns plans d'inversió a llarg termini. En el termini de deu anys s'havien de realitzar obres públiques importants i de renovació de les instal·lacions turístiques. Es va intervenir en la bonificació, en la construcció d'aqüeductes, carreteres, vies fèrries i en el desenvolupament del turisme. Amb aquesta política preindustrial la intenció era posar la gestió de les infraestructures al servei de l'agricultura.

Només es van complir els objectius en el tema de la bonificació, i a partir dels anys seixanta les intervencions extraordinàries per al *Mezzogiorno* es volien inserir dins un pla econòmic. El 1986, la *Cassa* es substituï per *l'Agenzia per la promozione dello sviluppo nel Mezzogiorno*, que té com a objectiu la incentivació de la inversió privada.

El mercat comú

Tant la Reforma agrària com la *Cassa per il Mezzogiorno* eren fruit de la necessitat política de fer front a la problemàtica agrícola, però eren també un instrument per frenar les tensions socials més greus i que disminuís per algun temps el flux de mà d'obra que provenia del Sud i que es dirigia a la indústria i d'altres sectors, localitzats al Nord. Però no es van afrontar les causes de fons de la problemàtica per permetre el Sud escapar del cercle de l'estancament.

A partir de la segona meitat dels anys 50, s'havia començat a produir un canvi en les intervencions al *Mezzogiorno*. Econòmicament, Itàlia s'expandia amb una gran rapidesa i s'integrava en el mercat capitalista mundial. Calia una redefinició de la política de les inversions. En la seva vessant agrícola, el 1960 es posava en funcionament el primer *piano verde* amb la intenció d'afavorir la formació de la petita propietat pagesa i el desenvolupament de les hisendes capitalistes. Alhora, es garantia als productors un preu mínim per tal de mantenir la producció agrícola. Dins del camp es mantenia una estructura doble: d'una banda, hisendes capitalistes d'alta productivitat i alt nivell tecnològic, i de l'altra, hisendes pageses de baixa productivitat i endarrerides tecnològicament. Per això, quan el 1960 l'agricultura italiana entrà en la Comunitat Europea, ho feu en condicions difícils.

L'entrada dins el Mercat Comú no donà una adequada cobertura als productes agrícoles meridionals en la política de preus. Les directives comunitàries que eren útils per al renovament estructural de les hisendes agrícoles europees no ho eren per a la realitat del món agrícola del sud d'Itàlia. A la segona

meitat dels anys seixanta el canvi de l'agricultura italiana era evident, però el *Mezzogiorno*, encara que amb millores significatives, continuava amb la seva condició d'inferioritat respecte de l'economia del nord. A partir del 1965 l'economia italiana havia començat a recuperar-se, encara que lentament. Això havia permès augmentar les intervencions extraordinàries que afectaven sobretot l'agricultura (segon *piano verde* i Pla Mansholt); s'abandonava la política semiassistencial que havia prevalgut fins ara a canvi d'un intent de reestructurar l'agricultura a partir del desenvolupament de la gran hisenda capitalista. Es pretenia dur l'agricultura italiana al nivell d'aquella comunitària, encara que el cost fos l'expulsió de 2.000.000 de pagesos.

A finals dels anys 70 el problema de la terra havia deixat de ser el més important, d'una banda perquè aquesta havia perdut el seu valor i de l'altra, perquè la realitat numèrica de la població meridional s'havia modificat. Si bé entre el 1961 i el 1971 la població italiana havia augmentat en aproximadament 3.400.000 habitants, el ritme de creixement era molt divers entre les diferents regions. El 1971, després de vint anys de flux migratori vers el nord (el decenni 1961/71 l'èxode fou massiu, més d'1 milió d'habitants emigraren), la massa de població pagesa havia desaparegut (taula núm. 3).

Taula 3
Saldo migratori anual mig per 1000 hab. en algunes regions italianes (1951-1971)

Regions d'immigració	1961-71	1951- 61	Regions d'emigració	1961-71	1951-61
Piemont	+9,7	+10,9	Basilicata	-20,0	-13,3
Llombardia	+7,1	+7,3	Molise	18,3	-22,1
Laci	+6,1	+6,7	Calàbria	-18,3	-17,2
Ligúria	+5,0	+9,9	Sicília	-13,3	-8,5
Toscana	+2'0	+1,1	Apúlia	-11,1	-9'6
Emília-Romanya	+5,0	-0,8	Abruços	-11,0	-14,6

Font: Elaboració dades ISTAT.¹⁴

Després de vint anys d'intervencions extraordinàries al Sud, aquest s'havia transformat profundament. *Avui la contradicció desenvolupament-subdesenvolupament es reproduïx dins de la mateixa àrea meridional: entre restretes àrees de recent industrialització i àrees sotmeses a un constant procés d'empobriment i disgregació, entre agricultura capitalista i agricultura pagesa marginada.*¹⁵

La indústria meridional

A l'hora de produir-se la unificació, la indústria italiana es trobava encara a nivells molt poc desenvolupats. Prevalien encara les manufactures amb equípaments tècnics sense mecanitzar i les indústries a domicili.

La política lliurecanvista adoptada a les regions del Sud en aquells moments, anul·lava les possibilitats del desenvolupament industrial d'aquestes regions. D'altra banda, la política econòmica establerta comportava un progressiu allunyament de capital de les regions del Sud envers aquelles del Nord, la qual cosa impedia lògicament la inversió empresarial en el *Mezzogiorno*.

Durant el vintenni feixista, el *Mezzogiorno* hagué de representar un rol de subordinació davant el desenvolupament de la Itàlia industrial, i després de la segona Guerra Mundial els esforços de reconstrucció del país es van concentrar en la indústria septentrional, que havia d'aconseguir un notable grau d'eficiència i competitivitat. El període que es coneix com a «miracle econòmic» i que abasta aproximadament dels anys 50 al 1963, coneix una transformació radical de l'economia italiana. L'Estat és el protagonista del desenvolupament de les grans indústries, i es passa d'una estructura agrícola poc integrada no solament amb l'exterior sinó dins el propi país, a una estructura basada en la gran indústria, oberta a un progrés tecnològic que l'havia d'integrar en l'estructura econòmica dels països més industrialitzats d'Europa i del món.

En aquest marc, el desenvolupament de la indústria meridional no tenia futur. S'optà per integrar l'economia italiana en aquella internacional al marge o no de sacrificar el desenvolupament del sud. Les disparitats territorials a la península no només es mantingueren sinó que s'hi assentaren. Mentre el Nord es desenvolupava industrialment, el Sud esdevenia possible mercat per als propis productes, alhora que reserva de mà d'obra per alimentar la indústria del Nord.

Línies d'investigació i determinisme geogràfic

La primera generació de meridionalistes apareix el darrer quart del segle XIX, encara que fins el present segle la «qüestió meridional» no es planteja com un problema que impliqui tot l'Estat italià. Bàsicament es denunciaven les tristes condicions del *Mezzogiorno* i s'avaluava el preu que les regions del sud pagaven per la unió. Per a aquests primers teòrics, el procés d'unificació havia significat una nova etapa dins el retard en què es sumia aquest territori. D'aquest meridionalisme de tall conservador destaquen els treballs de P. Villari, G. Fortunato, L. Franquetti, F.S. Nitti o S. Sonnino. A principis de segle, **G. Fortunato**, autor de *Il Mezzogiorno e lo Stato italiano*, considerava el seu país un territori desafavorit pel sol i pel clima, físicament pobre i inferior a la resta de la península. No ignorava, tampoc, les raons històriques de l'endarreriment, i responsabilitzava la política del govern central, contrària a les necessitats del Sud, d'aquesta situació de retard natural del *Mezzogiorno*.

Per a **L. Franchetti** (*Condizioni economiche ed amministrative delle province napoletane*, Florència, 1875) i **S. Sonnino** (*Discorsi parlamentari*, Roma, 1925), les arrels principals de les dificultats de l'agricultura meridional es trobaven en el latifundi. Denunciava la submissió de la major part de la població del Sud

a les classes dominants locals, les quals estaven aliades al poder central. Conjuntament, Franchetti i Sonnino publicaren dos volums titulats *Sicilia nel 1876*, (Florència, 1877).

D'altra banda, s'obrí el debat entre els intel·lectuals de tall lliberal oferint dues versions diferents sobre les causes de la divergència econòmica entre el Nord i el Sud i sobre les seves possibles solucions. **Francesco Severio Nitti** (*Napoli e la questione meridionale*, Nàpols, 1903; «Nord e Sud», a *Scritti sulla questione meridionale*, Bari, 1958, vol. IV) proposava afavorir la industrialització del *Mezzogiorno* sense posar en discussió l'ordre del poder. La política fiscal i doganal duta a terme per part de l'Estat unitari havia tingut com a conseqüència l'empobriment del Sud, a favor d'un desenvolupament concentrat del Nord. L'historiador **Gaetano Salvemini**, en canvi, optava pel trencament del latifundi en benefici de la petita i mitjana propietat i demanava reformes polítiques i civils. L'ideòleg criticà el seu propi partit, el PSI, intentant trobar una resposta al fracàs del socialisme a l'àrea meridional i cercant també una possible unió entre les diferents àrees del país. Amb Salvemini, alhora que amb Cicotti i Gramsci, aquella primera línia conservadora començà a superar-se. Per a Salvemini, les arrels del problema es trobaven en les relacions de classe anteriors a la unificació, així com en l'aliança entre la burgesia industrial del nord i els latifundis del sud, que s'afermaven en la petita burgesia meridional.

També trobem les opinions divergents entre **Antonio Gramsci** i **Rosario Romeo**. Per a Gramsci, el *Risorgimento* no va ser més que una revolució política. Segons l'ideòleg, el capitalisme italià no havia recíbit positivament a causa de la mancada revolució agrària en època del Renaixement i del compromís de la burgesia emprenedora amb la gran propietat fondiària, sobretot aquella semi-feudal del *Mezzogiorno*. Després de la Primera Guerra Mundial és Gramsci, un dels fundadors del Partit Comunista d'Itàlia, la figura més destacada del meridionalisme, que veu en clau revolucionària i d'aliança entre obrers i pagesos el no resolt conflicte nord-sud. L'historiador Rosario Romeo, de tendència liberal i lògicament més conservador que Gramsci, defensa la política fiscal duta a terme per la dreta històrica italiana i l'evolució econòmica dels primers vint anys unitaris. Segons Romeo, la revolució agrària que propugnava Gramsci hauria obstaculitzat el desenvolupament de l'economia italiana.

Un altre historiador, **Emilio Sereni**, reprenué les tesis gramscianes i relança la teoria d'un mancat desenvolupament del *Mezzogiorno* a favor del Nord. Hi afegia que si hagués hagut una redistribució de les terres no s'hauria produït tan sols un augment del consum, com diu Romeo, sinó també un desenvolupament comercial agrícola i una ampliació del mercat nacional. El proteccionisme no hauria augmentat el consum intern sinó la seva colonització per part de grups d'interessos privilegiats. Segons Sereni, la unificació del mercat amb la unió política empitjorà les estructures manufactureres meridionals. La guerra comercial hauria fet entrar en crisi els cultius especialitzats i finalment el Sud hauria esdevingut un mercat pels productes del Nord i servidor de mà d'obra.

Guido Dorso, que es feu célebre el 1923 amb la publicació de *La rivoluzione meridionale*, optava per batre el proteccionisme i el clientelisme, i era contrari a aquells que només confiaven en la intervenció estatal per tal que el país madurés. Dorso partia de l'anàlisi històrica del Sud per reivindicar el retorn d'una nova elit revolucionària que aixequés el país. L'economista **De Viti De Marco** (*Un trentennio di lotte politiche (1894-1922)*, Roma, 1929) considerava que la unió beneficiava sols unes poques indústries privilegiades alhora que es perjudicava la producció agrícola.

Tornant enrera en el temps, a finals de segle, les teories de l'escola antropològica, que obriren un dur debat i, malgrat la seva acientíficitat, tingueren una gran difusió. Característics del *Mezzogiorno* eren els seus terrenys pobres i inestables pels contrastos pluviomètrics característics del clima mediterrani, i en aquest marc, la deforestació havia dut a un empobriment gradual de les defenses naturals del territori. En una època en què la tècnica era encara limitada, la geografia esdevenia essencialment determinista. El 1898, **A. Niceforo** definia de la següent manera el poble meridional: *La psicologia d'aquelles societats és una psicologia de debò inferior (...). Primer caràcter: la superstició d'una forma encara salvatge(...). Cap poble d'Europa té una superstició tan baixa, així de vulgar, i tan sovint així de nauseabunda com el poble de les províncies napolitanes i la massa dels ciutadans de Nàpols (...). Un altre caràcter d'inferioritat en la psicologia col·lectiva d'aquella societat és la seva lleugeresa infantil i donívola. (...) Direm gairebé que és un poble-dona, mentre els altres són pobles-home. Si confrontem la psicologia de l'home amb aquella de la dona (...) trobem que la psicologia femenina és a mig camí entre aquella masculina i aquella infantil (...). El caràcter napolità, inconstant, imprudent, impulsiu, noiet perpetu (...); el caràcter anglès, que tant s'assembla a aquell dels nostres piemontesos i llombards, poderós, (...); vet aquí la societat a base de pensament.*¹⁶

També per a **Pirro Maggi** (1902), el color de la pell, la baixa estatura, el règim alimentari, la ganduleria, la sexualitat desbordant, l'homicidi i altres característiques físiques i morals dels meridionalistes eren influenciades pel clima. Per a ell, les raons geogràfiques a l'Itàlia del Sud, condemnaven perpètuament aquesta civilització a ser inferior a aquella del nord.

N. Colajanni (*Per la razza maledetta*, Palermo-Roma, 1898; *Settentrionali e meridionali (agli italiani del Mezzogiorno)*, Milano-Palermo, 1898, fou un dels autors que desmitificà les teories racistes, connectant tals idees amb l'interès per part d'un col·lectiu per justificar la política colonial. També en contra del determinisme geogràfic, **Carlo Maranelli**¹⁷ criticava aquesta visió i afirmava que tots els obstacles de l'agricultura i de la capacitat d'aquesta a causa dels condicionants climàtics havien estat exagerats. A parer d'aquest autor s'havia sobrevalorat la «miraculosa» producció agrícola de Sicília i de la Magna Grècia. Encara que en l'antiga cerealicultura meridional fos certa una major productivitat, per a Maranelli, la tènue productivitat de tantes terres meridionals depenia més del deficient cultiu actual que de la secular explotació del

terreny, com molts han sostingut. Segons Maranelli, les condicions del Nord i del Sud respecte a la producció de les matèries primeres no eren gaire diferents. Si bé el Nord destacava pels productes de bestiar, el sud tenia les vinyes, les oliveres, els agris i molts cultius que podrien donar lloc a indústries. Maranelli no tingué seguidors, perquè amb la guerra i el feixisme el problema meridional restà oblidat.

Els darrers anys, les tesis d'una àrea meridional sacrificada per part de l'administració italiana a un nord industrialment desenvolupat han estat modificades. Segons **Luciano Cafagna**, si bé la legislació ha estat inadequada i no ha tingut en compte els problemes preunitaris i les característiques de l'agricultura i de les terres del sud, el *Mezzogiorno* no hauria estat voluntàriament explotat. El que no s'haurien tingut en compte són les dificultats preexistents. No se l'hauria de considerar un territori al servei d'aquest nord desenvolupat sinó un element de fre d'un més general desenvolupament italià.

Conclusions

Itàlia, com a Estat unitari, neix el 1861. L'economia del nou país no es trobava gaire desenvolupada, era preferentment agrícola i hi havia una clara diferència entre la realitat dels territoris del nord i els del sud. Des d'un primer moment, les disparitats que ja existien entre una i altra àrea s'agreujaren fins al punt que la «qüestió meridional» esdevingué el principal desajustament amb què l'Estat s'hagué d'enfrontar.

El *Mezzogiorno* mostrava la seva inferioritat amb una agricultura en la qual les hisendes agrícoles capitalistes eren gairebé inexistentes i els cultius bàsicament extensius, tant en els latifundis com en les propietats parcel·làries dels pagesos.

De fet, el problema agrícola és un element fonamental a tenir present a l'hora d'entendre l'evolució del conflicte. Una terra pobre i mal treballada, marginades les seves àrees més fèrtils, emmarcada dins una estructura social de grans terratinents i una massa de població pagesa que es trobava en una situació de misèria esgarriosa, caracteritzen de forma global la situació del *Mezzogiorno* a l'arribada de la unitat.

D'altra banda, la inferioritat meridional en la indústria no podia ser tan evident el 1861, perquè també al Nord aquesta era encara artesanal i domèstica, i eren poques les empreses modernes existents, però la prioritat que es donà a les necessitats econòmiques i industrials del Nord italià impediren un desenvolupament favorable en l'economia del Sud i a la seva indústria.

El malestar social i el desencís davant la política poc encertada i centralista del govern postunitari, que no pretenia acabar amb la vella estructura social meridional, no es feu esperar, com tampoc es dubtà a prendre les mesures represives que es consideraren més adients. Les regions del Sud contribuïren, en pro-

porcions molt superiors a aquelles del Nord, en l'emigració transoceànica característica de finals de segle XIX.

Les mesures que a mitjans del present segle el govern italià engegà per tal de fer front sobretot al problema agrícola meridional per frenar la tensió social existent, que en el *Mezzogiorno* es traduïa en l'ocupació de les terres, tampoc no assolí els resultats esperats. La Reforma Agrària i *la Cassa per il Mezzogiorno* tingueren fruits limitats, però també és cert que trencaren amb alguns dels elements més immobilistes i anacrònics de l'estructura econòmica i social meridional.

L'expansió econòmica italiana iniciada cap el 1950, fou molt important. Implicava certs canvis en la política d'inversions, i en el camp de l'agricultura s'intentà afavorir la formació de la petita propietat pagesa i el desenvolupament de les hisendes capitalistes. Però l'entrada dins el mercat comú tampoc no afavorí els productes meridionals, resultant clarament inferior la realitat econòmica d'aquestes regions respecte del Nord d'Itàlia.

D'aquesta manera, mentre aquestes regions «privilegiades» es desenvolupaven industrialment, les regions del Sud es mantenien al marge d'aquest creixement, esdevenint mercat pels productes del Nord i reserva de mà d'obra per a la indústria septentrional.

En definitiva, la Qüestió Meridional implicà tot l'Estat, i els problemes amb què al llarg dels anys ha hagut d'enfrontar-se el *Mezzogiorno* tenen molt a veure amb les polítiques econòmiques adoptades a partir de la unificació per part dels governs establerts a Itàlia, que fins ben entrat el nostre segle no es van preocupar de modificar l'estructura social de les terres del Sud.

Notes

¹ G. Candeloro, *Storia dell'Italia Moderna*, Milà, Feltrinelli, 1989, vol. V, p. 22.

² Elaboració pròpia. Dades extretes de G. Candeloro, *op. citada*, vol. V, p. 52

³ G. Fissore i G. Meinardi, *La questione meridionale*, Documenti della Storia, 1976, p. 24.

⁴ G. Candeloro, *Storia dell'Italia Moderna*, Milà, Feltrinelli, 1968, vol. VII, p. 133-134.

⁵ Citat a G. Fissore i G. Meinardi, *op. citada*, p. 95.

⁶ G. Candeloro, *Storia dell'Italia Moderna*, Milà, Feltrinelli, 1989, vol. V, p. 24.

⁷ R. Romano i C. Vivanti, *Dall'Unità a oggi. Storia d'Italia*, vol. IV, p. 56.

⁸ Luciano Cafagna, *Intorno alle origini del dualismo economico in Italia*, citat a R. Romano i C. Vivanti, *op. citada*, p. 66.

⁹ G. Fissore i G. Meinardi, *op. citada*, p. 63.

¹⁰ P. Coppola, *Geografia e Mezzogiorno*, La Nuova Italia Editrice, Florència, 1977, p. 17.

¹¹ R. Romano i C. Vivanti, *op. citada*, p. 391

¹² Manlio Rossi-Doria, *La Riforma 6 anni dopo*, citat per Guido Fabiani, «L'agricoltura italiana nello sviluppo dell'Europa comunitaria», a F. Barbagallo, *Storia dell'Italia Repubblicana, vol. 2. La trasformazione dell'Italia. Sviluppo e squilibri*, Giulio Einaudi Editore, p. 269-271.

¹³ P. Coppola, *op. citada*, p. 20.

¹⁴ Citat a P. Coppola, *op. citada*, p. 94

¹⁵ G. Fissore i G. Meinardi, *op. citada*, p. 196.

¹⁶ A. Niceforo, *L'Italia Barbara contemporanea*, Milano, Sandron, 1898, p. 242-251, citat a G. Fissore i G. Meinardi, *op. citada*, p. 258-260.

¹⁷ Carlo Maranelli, *Considerazioni geografiche sulla questione meridionale*, 1946, citat a P. Coppola, *op. citada*, p. 69-72.

Bibliografia

- BARBAGALLO, FRANCESCO, *Storia dell'Italia Repubblicana, vol. 2. La trasformazione dell'Italia. Sviluppo e squilibri*, Giulio Einaudi Editore.
- CANDELORO, G. (1989): *Storia dell'Italia Moderna*, vol. V, Milà, Feltrinelli.
- CANDELORO, G. (1968): *Storia dell'Italia Moderna*, vol. VII, Milà, Feltrinelli.
- COPPOLA, PASQUALE (1977): *Geografia e Mezzogiorno*, Florència, La Nuova Italia editrice.
- DORSO, GUIDO (1945): *La Rivoluzione meridionale*, Piccola Biblioteca Einaudi.
- FISSORE, GIANPAOLO i MEINARDI, GIANCARLO (1976): *La questione meridionale*, Documenti della Storia.
- ROMANO, R. i VIVANTI, C. (1975): «Dall'unità a oggi», *Storia d'Italia*, vol. IV, Giulio Einaudi Editore.